

Nederlands Tijdschrift voor Kerk en Recht, 5 (2011), 1-7

O.G.M. Boelens*

Boekbespreking: Koffeman, L., *Het goed recht van de kerk, een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen: Kok, 2009, ISBN: 978 90 435 1616 7, 366 pp., € 36,65.

Dit boek is geschreven omdat de verhouding van theologie en kerkrecht in protestantse kringen nog niet veel aandacht heeft gekregen in Nederland. Hierdoor is het logisch dat het boek als een soort handboek is opgesteld.

Het boek is opgebouwd in vier delen. De eerste twee delen dragen een duidelijk stempel van basiskennis rondom het kerkrecht; waarbij Koffeman het vooral beoordeelt op haar ecclesiologische lading. In het derde en vierde deel probeert Koffeman vooral de actualiteit van het kerkrecht te doorgronden. Dit alles wordt nadrukkelijk geplaatst in het oecumenisch perspectief.

In deel I wordt kerkrecht als theologische discipline getypeerd. In hoofdstuk 1 stelt Koffeman dat het kerkrecht verankerd is in de ecclesiologie (16). Hierdoor is kerkrecht dynamisch en is er altijd een kritische theologische bezinning noodzakelijk op het kerkrecht. In navolging van Härle schrijft Koffeman over de onzichtbare kerk (*ecclesia credita*) en de zichtbare kerk. Bij deze typering van de kerk draait het volgens Koffeman primair om de volgende stelling: “*bepalend is het onderscheid tussen de onzichtbare en zichtbare aspecten van de Kerk, en de relatie tussen beide!*” (19). Om de relatie tussen de onzichtbare aspecten (theologie) en de zichtbare aspecten (kerkrecht) te visualiseren, gebruikt Koffeman het beeld van de transformator. Theologie en kerkrecht zijn op elkaar betrokken; ze zitten dicht op elkaar maar zonder kortsluiting te maken en beide hebben hun eigen karakter. Als doel van het boek komt Koffeman zodoende tot de conclusie dat het een theologische inleiding moet zijn waarin kerkrechtelijke vragen beoordeeld worden op hun ecclesiologische lading binnen een oecumenisch perspectief. En hiermee is de overstap naar hoofdstuk 2 gemaakt, waarin Koffeman tracht te verklaren waarom kerkrecht niet (meer) zonder de oecumene kan.

In het licht van oecumenisch kerkrecht grijpt Koffeman terug op de Duitse kerkrechtsgeleerde Hans Dombois uit de 20^e eeuw. Volgens Dombois is de eenheid van de kerk in Christus voorgegeven (27). Zodoende is kerkrecht oecumenisch van aard. Daarbij is de kerk een concrete gestalte van de Geest. De (kerkrechtelijke) vraag wordt dan ook hoe de heilige Geest

* Docent Canoniek Recht FKT, universiteit van Tilburg.

werkt in de geschiedenis van de kerken. In die geschiedenis werkt de Geest dus binnen kerkelijke en kerkrechtelijke ontwikkelingen door. Daarom is kerkrecht ook dynamisch. Immers de Geest is dit ook. Echter de diverse kerken ervaren op verschillende wijze de werking van de Geest. Dit leidt bij Dombois tot de interessante stelling dat elke kerk in haar zichtbare rechtsstructuur fundamenteel deficiënt is. Daarom zijn de kerken ten opzichte van elkaar complementair en op elkaar aangewezen (43). In het proces van de dialoog is oecumenisch kerkrecht noodzakelijk als kritisch kerkrecht. Het is een middel om de particulariteit van de kerken te overstijgen.

In hoofdstuk 3 werkt Koffeman de gestalte van de kerk verder uit. Ook bij de uitwerking hiervan grijpt hij terug op Dombois. Dombois onderscheidt vier gestalten in twee paren: de lokale en de universele kerk én de particuliere kerk en orde. Existentieel staat de christen in de universele kerk. Immers, door de doop wordt iemand opgenomen in de kerk van alle tijden en plaatsen. Echter de doop situeert de christen tegelijk in de lokale kerk. In die lokale kerk wordt de doop bediend. Daarnaast bestaat de particuliere kerk in kerkgenootschappen. De particuliere kerk speelt een bemiddelende rol tussen de universele en lokale kerk. Echter, de particuliere kerk is verweven met de omringende cultuur. Dit kan leiden tot een te grote vervlechting met die cultuur. Orde is daarom nodig als noodzakelijke kritiek op de cultuur en de kerk. Deze orde is zichtbaar in geestelijke bewegingen als Taizé en Iona. Zij vormen als het ware een tegenwicht voor de particuliere kerk(en). Kortom: een christen maakt deel uit van de una sancta (universeel) in een vierende gemeenschap (lokaal) die in een specifieke cultuur leeft (particulier) waartoe de christen zich tegelijk kritisch verhoudt (orde). De vier gestalten van de kerk zijn dus op elkaar betrokken!

In hoofdstuk 4 wordt meer kerkrechtelijk gekeken naar de kerkelijke gestalten. Immers de kerk is ook instituut en een instituut ontwikkelt macht en regels. Koffeman onderscheidt binnen de kerkstructuren vier stelsels. In alle vier stelsels kan men een bepaalde gestalte van de kerk ontwaren. In het episcopale stelsel is de bisschop de schakel tussen lokale en universele kerk. In het consistoriale is de particuliere kerk meest prominent aanwezig aangezien er een verbondenheid is tussen het kerkelijk leven en het leven van de staat (68). Het congregationalistische stelsel kent welhaast een alleenrecht voor de lokale kerk. Immers, de gemeenten dienen in elk opzicht waarlijk vrij te zijn. Het presbyteriaal-synodale stelsel bekleedt een tussenpositie tussen het episcopale en congregationalistische stelsel. Het kent collegiale ambtsuitoefening en het subsidiariteitsbeginsel. Koffeman beschouwt alle vier de stelsels als noodzakelijk eenzijdig (78). Daarom moet elk stelsel zich onder kritiek stellen van de andere drie stelsels. Een logische gevolgtrekking is dat elk kerkrechtelijk systeem, zoals uitgedrukt

in één van de vier stelsels, voorlopig is. Een kerkrechtelijk systeem is altijd *reformanda et purificanda* (79).

In het vijfde hoofdstuk, en het laatste van deel I, gaat Koffeman in op kerkrecht als recht. In het recht zijn de aanspraak op gezag én de aanspraak op juistheid beide van belang. De waarheid van recht begeeft zich op het vlak van het rechtspositivisme en het natuurrechtelijk denken. Legaliteit en wetmatigheid - het rechtspositivistische vlak - dienen zich te verhouden tot legitimiteit en rechtvaardigheid - het natuurrechtelijke vlak. Voor Karl Barth is kerkrecht daarom dienend, liturgisch, levend en exemplarisch/voorbeeldig recht (90). Het kerkrecht is dus op alle terreinen dienend recht en levend, dat wil zeggen dynamisch. Kerkrecht kan - moet? - altijd aan verandering onderhevig zijn. Naast deze inzichten kent geschreven kerkrecht ook enkele vuistregels. Hoog gaat boven laag; jong gaat boven oud en bijzonder gaat boven algemeen. Verder zijn er bij het begrijpen van rechtsnormen - in casu de interpretatie van de norm - enkele hulpmiddelen. Zowel de literaire, structurele, historische, systematische als de teleologische hermeneutiek kan dan ingezet worden.

Hiermee is deel I afgesloten en is de ecclesiologische, oecumenische alsmede praktische setting van het kerkrecht getypeerd. In deel II gaat Koffeman dieper in op de grond en het wezen van de kerk. Dit doet hij aan de hand van drie themata: liturgisch kerkrecht, de gemeente en het ambt.

Belangrijk is te achterhalen hoe de koppeling is tussen de grond en het wezen van de kerk én haar zichtbare aspecten. In hoofdstuk 6 gaat Koffeman hierop in. Daarbij speelt de Geest een werkende kracht in zijn omgang met de gemeente van Christus (103). Specifieker: theologisch uitgangspunt voor kerkrecht is het werk van de heilige Geest zoals het vorm krijgt in de eredienst, de dienst van het Woord en de sacramenten. Daarom is kerkrecht ten diepste liturgisch. In de eredienst wordt de gemeente geboren en worden de grondlijnen van het kerkrecht zichtbaar. Elke andere insteek van kerkrecht leidt volgens Koffeman tot een vorm van verenigingsrecht of bestuursrecht (104). Deze opvatting komt overeen met die van Barth, die de eredienst de 'Sitz' noemt van het kerkrecht. Zonder liturgie is er geen kerkrecht. De liturgie functioneert daarom ook als een blijvend 'kritisch tegenover' voor het kerkrecht. Ook voor Dombois worden de grondvormen van het kerkrecht bepaald door het liturgisch handelen. Anders gezegd: kerkrecht is de handelingstheorie van de kerk als liturgische gemeenschap (108). Hierbij hanteert Dombois vier begrippen, wederom in twee woordparen: ordinatie, jurisdictie; traditie en receptie. Het eerste woordpaar betekent dat elk gemeentelid is geroepen in de liturgie en plek heeft met rechten en plichten. Tevens ervaart de gemeente in de liturgie wat haar overgeleverd wordt van de andere kant (traditie) waarop de gemeente antwoordt (receptie). Aan al deze aspecten

dient het kerkrecht vorm te geven op een dialogische manier. Tenslotte is liturgie een toewenden op de wereld en zo ook het kerkrecht. Kerkrecht houdt zich dus niet enkel bezig met de binnenkerkelijke wereld.

In hoofdstuk 7 gaat Koffeman in op de gemeente. Allereerst houdt hij zich bezig met het gegeven dat gemeente van oudsher territoriaal bepaald is. Hij beschouwt dit principe als positief, aangezien dit benadrukt dat de kerk voor allen is en omdat allen elkaar ontmoeten in de territoriale gemeente. Zo wordt voorkomen dat de kerk een keuze is voor een club van gelijken (119). Edoch, gezien de huidige plurariteit en het verlies van het *corpus christianum* in de maatschappij verwordt het territoriale principe meer en meer tot een hulplijn (123). Hoewel Koffeman het territoriale principe uiteindelijk omschrijft als cultureel bepaald, stelt hij wel dat iemand volwaardig lid is van een territoriaal bepaalde gemeente. Dit betekent dat zo'n christen niet geweigerd kan worden deel te nemen in die gemeente. Een gemeente, zo schrijft Koffeman, berust uiteindelijk in een samen delen in Gods genade en overstijgt zodoende de lokaliteit. De verkondiging van het Woord en het belijdend antwoord daarop constitueren ten diepste de gemeente, het een niet zonder het ander (136).

In hoofdstuk 8 over het ambt stelt Koffeman dat de inhoudelijke beslissing rondom het ambt bepalend is voor talloze andere vragen in het kerkrecht (139). Bij de kwestie van het ambt spelen vragen als geestelijke legitimiteit: wat maakt een ambt tot een ambt en hoe verhoudt zich het bijzondere ambt tot het ambt van alle gelovigen? Kerkelijke ambtsdragers ontvangen een charisma en worden door de kerk aangesteld. Deze kerkelijke ambtsdragers zijn nodig om de identiteit van de gemeenschap te dienen. Bij kerkelijke ambtsdragers is de ordinatie bepalend. De *vocatio interna* (roeping door God) wordt erkend door de *vocatio externa* (de aanstelling door de gemeente). De leek staat dan voor de roeping van de kerk in de wereld als totale betrokkenheid van de geloofsgemeenschap op het koninkrijk van God. Het onderscheid tussen het bijzondere ambt en het ambt van alle gelovigen is dus niet het charisma, maar de *vocatio externa*.

In deel drie, *Gestalte van de una sancta*, werkt Koffeman de Niceaanse eigenschappen katholiciteit; apostoliciteit; eenheid en heiligheid uit aan de hand van vier kwaliteitskenmerken: inclusiviteit, authenticiteit, conciliariteit en integriteit. Deze Niceaanse eigenschappen spelen namelijk een rol in het spanningsveld tussen onzichtbare en zichtbare kerk, aangezien ze iets fundamenteels zeggen over de zichtbare kerk wat van direct belang is voor de zichtbare kerk. Al deze kwaliteitskenmerken beziet Koffeman in het licht van de denkers Barth, Noordmans en Küng om vervolgens zijn eigen standpunt in te nemen.

Koffeman begint met inclusiviteit. Inclusiviteit is het kwaliteitskenmerk van de kerk om de wereld te omarmen (183). De betrokkenheid op de wereld in een indicator van de kernkwaliteit van de kerk. Maar daarbij is de kerk wel contextueel bepaald, zodat een interculturele hermeneutiek noodzakelijk is. Het zich toewenden van de kerk tot de wereld is een voortdurend leerproces. Want hierin wordt de kerk geconfronteerd met verandering.

In hoofdstuk 11 behandelt Koffeman authenticiteit: het trouw zijn aan de traditie. Deze apostoliciteit heeft twee gedaantes: de totaliteit van het geloofsleven en de apostolische successie. Hierbij is het belangrijk te beseffen dat ook in de traditie de Geest bepalend is. Omdat de verbondenheid met de apostolische getuigenis altijd vorm krijgt binnen een historisch bepaald kader, hebben de kerken elkaar nodig om beter zicht te krijgen op de wijze waarop de Geest de kerk leidt (221/227). In die zin zou het de oecumenische toenadering werkelijk dienen als de Rooms-Katholieke Kerk zou zeggen dat in de Protestantse Kerk in Nederland een continuïteit in het apostolisch geloof, de eredienst en de zending bewaard is gebleven en de Protestantse Kerk in Nederland het historisch bisschopsambt zou herstellen (227).

Het derde kwaliteitskenmerk dat Koffeman behandelt, is conciliariteit. Eigenlijk is eenheid voorgegeven aan de kerk. Volgens Barth is kerkscheiding dan ook ontologisch onmogelijk en alleen mogelijk zoals zonde ook mogelijk is (235). Küng daarentegen stelt dat verschillen mogelijk zijn, zolang het maar geen uitsluitende verschillen worden. Koffeman benoemt twee modellen: conciliaire gemeenschap en eenheid in verzoende verscheidenheid. In het zoeken naar eenheid onderscheidt Koffeman meerdere stappen: herkenning, erkenning, wederzijdse verantwoording, gezamenlijke besluitvorming en ten slotte kerkvereniging. Binnen de kwestie van eenheid spelen de doop en de maaltijdviering een belangrijke rol. De doop wordt oecumenisch erkend. Koffeman vraagt – zonder zelf echt een antwoord te geven – zich hierbij dan wel af waarom andere zaken van een kerk niet erkend kunnen worden als de doop, *ianua ecclesiae*, wel erkend wordt. In het scala aan doordenken over eenheid zijn diverse opvattingen te onderscheiden. De één spreekt over communicatie over de eenheid van belijden, eenheid van gemeenschap en structuur, eenheid van sacramenteel leven en de eenheid van een gezamenlijke geschiedenis. De ander spitst de eenheid toe op de *koinonia*-ecclesiologie. Hierin wordt doorgedacht over de sacramenten. Juist de sacramenten maken helder dat de eenheid van de kerk ten diepste in God zelf ligt; in zijn initiatief en verzoenend handelen (245). Daarnaast ziet de Wereldraad (1961) erkenning van elkanders ambten als wezenlijke voorwaarde voor het herstel van de kerkgemeenschap (254). Het Lima-rapport (1982) denkt dat teruggrijpen op het drievoudig ambt (bisschop, presbyter en diaken)

een goed startpunt is om te komen tot eenheid. Hieraan voegt Koffeman toe dat het dan om een bisschop gaat die een representatieve pastorale bedienaar is voor de eenheid van de kerk zonder bevoegdheden af te nemen van bijvoorbeeld een synode of presbyterium (257/258). Dit is dus duidelijk een andere opvatting dan de Rooms-Katholieke Kerk heeft over het bisschopsambt, aangezien daar de bisschop volledig autonoom is in zijn bestuurs- wetgevende en rechtsprekende macht.

Ten slotte bespreekt Koffeman in hoofdstuk 13 integriteit. Het hoofdstuk begint met Barth. Die ziet de heiligheid van de kerk niet in haar dienaren of haar leden, maar in haar roeping in Christus en door de Geest (263). Volgens Noordmans kent de heiligheid van de kerk nooit een blijvende gestalte maar is die verbonden aan het Woord en de Sacramenten. Küng spreekt over Gods heilsdaad die gestalte krijgt in de *communio sanctorum*. Maar Küng is zich ook bewust van de zondigheid van de kerk. De zondigheid van de kerk is voor protestanten minder problematisch dan voor de RK-kerk. Immers, sacramenten werken *ex opere operato* ondanks de zondigheid van bedienaren. Echter, de kerk is het rijk Gods niet. De kerk kent een zekere autonomie maar is ook volledig afhankelijk van haar Heer. Deze opvatting voorkomt vereenzelviging van één concrete kerk met de una sancta. Na deze heldere uiteenzetting van meerdere auteurs volgen vijftien pagina's met diverse themata in het licht van de heiligheid: morele gemeenschap, integere gemeente, kinderdoop, biecht, kerkpolitiek, kerkvisitatie, levenstucht, integriteit en ambt; ambtsgezag en exemplarische kerk – exemplarisch recht? De logica is in deze vijftien pagina's enigszins te zoeken en daardoor helaas niet geheel duidelijk.

Na dit derde deel volgt het vierde en laatste deel, getiteld 'Kerkrecht in de context'. In hoofdstuk 14 behandelt Koffeman kort de scheiding van kerk en staat, mensenrechten, godsdienstvrijheid en het beroep op de burgerlijke rechter.

Hoofdstuk 15 gaat over de kerk en samenleving. Hierin wordt geschetst hoe de kerk kan deelnemen aan belangrijke problemen in de maatschappij, waarbij de kerk scheiding van kerk en staat ten volle erkent. De kerk doet mee in de meningsvorming bij maatschappelijke problemen van de publieke opinie en media. Het is een inhoudelijke politieke inbreng; echter zonder bevoorrechting die de kerk vroeger misschien had.

Het laatste, zestiende, hoofdstuk handelt over mensenrechten in de kerk. Mensenrechten in de kerk zijn belangrijk op grond van de menselijke waardigheid. Deze menselijke waardigheid is gegrondvest doordat de mens Gods beeld en gelijkenis is. Dit scheidt gelijkheid. Tevens geldt het

verzoenende en verlossende werk van Christus elk persoon. Koffeman haalt de Belg Rik Torfs aan die stelt dat mensenrechten als motor moeten fungeren voor het kerkrechtelijk systeem. Hierna focust Koffeman op de rechtsbescherming binnen diverse kerken als voorbeeld voor mensenrechten. Deze keuze is enigszins arbitrair, aangezien er diverse andere belangrijke mensenrechten zijn te benoemen. Wel interessant is de (slot)opmerking dat “kerkrecht niet in een vorm van eenrichtingverkeer kan worden afgeleid uit de openbaring en de eigen kerkelijke traditie, maar dat de erkenning van wat zich in de cultuur met betrekking tot het rechtsdenken ontwikkelt een voluit *theologische* noodzaak is.” (338)

De titel van het boek is een goede samenballing van de intentie van de schrijver. Koffeman poogt het kerkrecht zodanig te doordenken en te doorgronden dat het als een *goed* uitwerkt in de kerk en als zodanig ook in de samenleving. De auteur heeft bij dit doordenken consequent gekozen voor het oecumenisch perspectief. Voornamelijk deel I tot en met III zijn zeer lezenswaardig, interessant en goed doordacht, alhoewel hoofdstuk 13 wat verglijdt. De vraag is of Deel IV veel toevoegt aan het boek daar het noodzakelijkerwijs blijft bij enkele korte samenvattingen en minder diep op de materie ingaat dan de themata in deel I tot en met III. Het boek als geheel is meer dan een protestantse handleiding geworden op het kerkrecht; het is een werk waardoor de oecumenische dialoog goede kerkrechtelijke impulsen heeft gekregen. En dat is een mooi resultaat!